

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія соціально-гуманітарних дисциплін
та фізичної підготовки**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Філософія»

обов'язкових компонент

**освітньо-професійної програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
272 Технічне обслуговування та ремонт повітряних суден і авіадвигунів**

за темою 8 – «Онтологія»

Вінниця 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від _30.08.2023 №_7_

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від _28.08.2023 №__1_

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від _30.08.2023 №__7_

Розглянуто на засіданні циклової комісії соціально-гуманітарних,
філологічних дисциплін та фізичної підготовки, протокол від _28.08.2023
№_1_

Розробник: викладач циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних
дисциплін та фізичної підготовки, спеціаліст вищої категорії Хомяк О.В.

Рецензенти:

1. Викладач Кременчуцького національного університету
ім.М.Остроградського, к.пед.наук, доц., доцент кафедри психології,
педагогіки та філософії Сошенко С.М.
2. Викладач циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних
дисциплін та фізичної підготовки Кременчуцького льотного коледжу
ХНУВС, доктор філософії, викладач вищої категорії Кірюхіна М.В.

Розділ 1. Матерія і свідомість.

План лекції

1. Суть і зміст категорії «буття».
2. Поняття матерії.
3. Матерія і рух.
4. Час і простір.
5. Відображення як загальна властивість матерії.
6. Мозок – матеріальний орган психічної діяльності.
7. Праця – основа свідомості.
8. Мова і мислення.
9. Структура та функції свідомості.

Рекомендована література

Основна:

1. Киричок О. Б. Філософія: Навч. посібник для студентів ВНЗ. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010.- с.242-254.
2. Кривуля О. М. Філософія: Навчальний посібник.- Х.:ХНУ ім.. Каразіна, 2010. – С.490-506.
3. Петрушенко В.Л. Філософія [Текст]: Навчальний посібник (в 2-х частинах). - Львів.: Новий Світ-200, 2011. - С. 322-329.
4. Предмет і проблематика філософії. Навчальний посібник /За ред. М. А. Скринника і З.Е. Скринник. – Львів, 2001. – С. 30 – 32, 336 – 366.

Допоміжна:

1. Грищенко Н. В.Феномен самотності в житті сучасної людини //Вісник Харківського національного університету ім.. В. Н. Каразіна. - № 992. – Серія «Філософія. Філософські перипетії». Вип. 45 « Людина у ХХІ столітті: тенденції, засоби і перспективи змін». – Харків, 2012. – С.76-80.
- 2.

Текст лекції

1. Суть і зміст категорії «буття».

Онтологія – розділ сучасної філософії, що вивчає фундаментальні принципи буття, найбільш загальні сутності і категорії існуючого.

Під існуючим розуміється сукупність різноманітних проявів буття, тобто будь-яка річ або явище в аспекті їх причетності до буття.

Поняття «*буття*» вперше застосував у філософії античний філософ **Парменід** (V-IV ст.) до н.е.

Світ, що раціонально осмислюється і осягається, він назвав буттям.

В контексті марксистської філософії буття ототожнюється з природою.

Неотомісти вищою реальністю визначають чисте буття і розуміють його як божественний першопочаток, що має духовний зміст.

У вітчизняній філософії існують різні підходи до розуміння буття.

Філософ **Г.Сковорода** виділяв три світи: мікрокосм, макрокосм і світ символів.

Матеріаліст **Іван Франко** розумів під буттям природу.

В сучасній історії філософії існує багато підходів до вирішення проблеми буття.

Цю проблему, очевидно, можна вважати вічним питанням філософії.

І все-таки розробка філософами категорії «буття» дала корисні результати: виявлено специфічний зміст буття, обґрунтовано логічну і ґносеологічну необхідність категорії у філософії та ін.

У широкому розумінні буття є захоплююча реальність, гранично загальне поняття про суще взагалі.

Буття є те, що існує: матерія, речі, властивості, зв'язки і відносини. (матеріальна реальність).

У формі духовної реальності існують ідеї, теорії, гіпотези, навіть плоди найбухливішої фантазії, казки, міфи та ін.

Отже, буття, як вважає сучасна філософія, охоплює і матеріальне, і духовне.

Проте, в принциповому відношенні буття матеріальне протистоїть духовному.

2. Поняття матерії.

Людину оточує безліч найрізноманітніших речей, процесів, явищ.

І все ж, не дивлячись на цю різноманітність, в них є одна загальна відмінна риса, яка їх об'єднує: вони існують поза свідомістю людини і незалежно від неї.

Ми кажемо, що вони матеріальні. Що ж ми розуміємо під категорією „матерія”?

«Матерія» є філософська категорія для визначення об'єктивної реальності, яка дана людині в її відчуттях, яка копіюється, фотографується, відображується нашими відчуттями, існуючи незалежно від них.

З цього визначення виходить, що:

1. Значення категорії „матерія” охоплює весь оточуючий людину світ, все, що не є свідомістю і знаходиться поза нею;
2. Розуміння категорії „матерія” вбачається в тому, що єдиною, основною і найважливішою ознакою будь-якого матеріального предмету, властивості або процесу є їх об'єктивність, незалежність від свідомості;

3. Категорія „матерія” може бути вжита, не тільки стосовно явищ природи, але й по відношенню до суспільства, до суспільних процесів, що відбуваються та існують поза свідомістю людини і незалежно від неї;
4. Всі матеріальні процеси і явища пізнаються людиною, або відображаються в її свідомості, на основі відчуттів, чуттєвого сприйняття.

Отже, *матерія – це об’єктивна реальність, яка існує поза свідомістю людини і незалежно від неї.*

На протязі багатьох століть не вщухала боротьба думок щодо визначення матерії.

Суб’єктивний ідеалізм взагалі заперечує існування матеріального світу.

Об’єктивний ідеалізм визнає існування матерії поза і незалежно від свідомості людини, але при цьому стверджує, що матерія вторинна, похідна по відношенню до абсолютної ідеї, світового духу, або божого замислу, який утворив світ.

Принципова відмінність діалектико-матеріалістичного розуміння матерії від ідеалістичного полягає в тому, що *матерія визнається* існуючою поза і незалежно від людської свідомості, вічною, ніким не створеною, такою, яку неможливо знищити, нескінченою в часі і просторі.

Саме тому *свідомість*, яка не є вічною, залежить від матерії, тоді як матерія від свідомості не залежить.

В цьому розумінні свідомість і є вторинною, похідною по відношенню до матерії.

Найважливіші властивості матерії та основні форми її існування – це *рух, час, простір і відображення.*

3. Матерія і рух.

Античні філософи висловлювали дві точки зору на рух.

Перша з них свідчила, що рух – невід’ємна властивість світу в цілому.

Геракліт Ефеський твердив: „Неможливо двічі увійти в одну й ту ж річку”, бо „все тече, все змінюється”.

Прихильники другої точки зору твердили, що рух – це ілюзія, омана, що існує деякий об’єктивний, незалежний від людини, нерухомий, незмінний і вічний світ!

Для ідеалістів, що схилилися до ***Платона***, основою цього світу було вічне царство незмінних ідей.

Філософи-елеати (школи м.Елея) вважали, що незмінна і нерухома основа світу – це вічне, незмінне, рівне собі буття.

І перші, і другі сходились в одному: вони повністю відривали рух від спокою, протиставили їх одне одному. В цьому основна риса метафізичного

методу. Той, хто цього дотримується, рано чи пізно може прийти до висновку, що не існує і самої матерії.

До такого висновку і прийшли суб'єктивні ідеалісти-махісти (австр. фізик і філософ *Мах, 1838-1916*), які твердили, що матерія зникає, перетворившись в енергію, а енергія – це чистий рух без матерії.

З різкою критикою махістів виступили матеріалісти-діалектики.

Вони показали, що енергія так само матеріальна, як і речовина, вона існує об'єктивно, поза свідомістю людини.

Немає матерії без руху, а руху без матерії. Цей висновок підтвердила сучасна фізика. В світі немає нічого, окрім матерії, що рухається.

Що ж таке рух?

Категорія „*рух*” означає будь-які зміни, що відбуваються в об'єктивному світі.

Ф.Енгельс писав: „Рух, відносно до матерії, - це зміни взагалі”.

На відміну від механістичного матеріалізму, який розумів рух дуже вузько, матеріалізм діалектичний розуміє під рухом не тільки пересування в просторі, але й хімічні, фізичні зміни, процеси росту і обміну речовин в живих організмах, суспільні процеси (класову боротьбу, економічні процеси), всі види матеріальної та духовної діяльності людей.

Зміни, що відбуваються в оточуючому нас світі, мають різноманітний зміст і форму.

Зміст визначається різновидністю матерії, властивостями матеріальних об'єктів і процесів. *Форма* ж залежить від характеру взаємодії цих об'єктів і процесів і тих перетворень, які відбуваються з ними.

Понад сто років тому Ф.Енгельс виділяв шість форм руху матерії: механічну, фізичну, хімічну, біологічну, соціальну та мислення.

За 100 років в наукових уявленнях про побудову світу відбулись величезні зміни.

Ми знаємо зараз багато нових форм руху матерії, зв'язаних з внутрішньоатомними процесами, взаємодією фізичних полів та елементарних частинок, а також з іншими різновидами матерії, що виникають на межі живої та неживої природи, в складних космічних процесах тощо.

Наукові уявлення про нові види матерії та форми їх руху будуть постійно поповнюватися.

4. Час і простір.

Рух відбувається в часі і просторі.

Діалектичний матеріалізм стверджує, що час і простір існують об'єктивно. Вони так само невідривні від матерії, як і рух. Рухома матерія не може рухатися інакше, як в просторі та часі.

Час і простір – це способи буття і об'єктивні властивості матерії, яка рухається.

Об'єктивні час і простір самі матеріальні, тобто існують поза свідомістю людини і незалежно від неї.

Філософська категорія „**час**” визначає наявність більш-менш незворотних змін в усіх формах руху матерії, а також наявність певної послідовності подій об'єктивного світу, тобто те, що вони відбуваються в певному порядку, одна після другої.

З цього виходить, що час – незворотний. Всі спроби знайти зворотний напрямок часу не мали успіху.

Філософська категорія „**простір**” визначає іншу особливість матерії, що рухається, яка полягає в тому, що одночасно з кожною даною подією, предметом, процесом, явищем, поряд з ними, біля них існують інші події, предмети, процеси і явища.

Зміни в просторі, тобто переміщення, зворотні.

Зміни в часі та просторі тісно зв'язані і знаходяться в єдності.

Категорії „час” і „простір” визначають лише різні сторони, різні „зрізи” єдиного процесу руху.

5. Відображення як загальна властивість матерії.

Ще в XVIII ст. в філософії точилася гостра полеміка з приводу того, чи можлива свідомість без матерії, інтелект без матеріального носія, і якщо ні, то звідкіля береться свідомість?

Так як в порівнянні з нашим часом наука XVIII ст. мала дуже малий обсяг знань про походження життя і свідомості, то філософи не могли створити закінчену, обґрунтовану філософську теорію про зв'язок матерії та свідомості.

Така теорія на базі сучасних наукових знань була створена на початку XX ст. і одержала назву теорії відображення.

Відображення – це загальна фундаментальна, невід'ємна і об'єктивна властивість матерії. Вона стільки ж об'єктивна, як і інші її властивості: рух, час і простір. Більш того, відображення неможливе без руху матеріальних явищ в часі і просторі.

Що ж таке відображення?

Відображення – це особлива властивість кожного матеріального предмета (суб'єкта відображення) певним чином реагувати на вплив інших взаємодіючих з ним матеріальних предметів (об'єктів).

Ця властивість в процесі тривалого розвитку матеріального світу і ускладнення форм руху матерії в кінці кінців приводить до виникнення свідомості, мислення людини.

Свідомість – це вища форма відображення.

В теорії відображення тісно і нерозривно пов'язані вчення про матеріальність світу та його діалектичний розвиток.

Найпростішим видом відображення є відображення в неорганічному світі. Воно охоплює механічну, фізичну, хімічну та деякі інші форми руху

матерії. Переміщення, зруйнування або якісна видозміна суб'єкта в процесі відображення – характерна риса відображення в неорганічному світі.

Приблизно 3 млрд. років тому на Землі виникло життя. В цьому не було нічого надприродного.

В гарячому світовому океані та в атмосфері Землі, насиченій водними парами, в достатку були вуглець, водень, азот, кисень та інші елементи.

З них в результаті складних фізико-хімічних процесів виникли органічні сполуки (тобто живі організми, спочатку одноклітинні, потім – багатоклітинні).

Сучасна наука розробила методи створення таких сполук в лабораторних умовах.

Під впливом сонячної енергії, енергії вулканів, електричних розрядів в атмосфері та інших природних факторів наша Земля на протязі мільярдів років сама була начебто величезною природною лабораторією, в якій методом „спроб і помилок” створювалась велика кількість різноманітних сполук.

До них відносились і надскладні молекули.

Такі молекули, перед усім білкові, що входять до складу всіх живих організмів, мають надзвичайно важливу властивість.

Під впливом зовнішніх об'єктів вони не руйнуються, не перетворюються в якісно інші системи, а зберігаються, продовжують існувати.

При цьому змінюються лише окремі їх структури. А при припиненні дії зовнішніх факторів суб'єкт повертається до початкового стану.

Таким чином, ми можемо охарактеризувати період переходу від неорганічного світу, від неживої природи, до органічного світу, до живої природи, як особливий етап розвитку та ускладнення відображення.

Подальший розвиток відображення пов'язаний з розвитком і ускладненням життя.

Життя – це особлива форма існування і руху матерії.

В ході еволюції окремі органи багатоклітинних організмів спеціалізуються на виконанні окремих функцій.

Одні з них виконують функцію пересування, інші – функцію харчування, треті – функцію розмноження і т.д.

З часом з'являються особливі групи клітин, названі *нервовими*, які спеціалізуються на виконанні функції відображення.

У живих організмів відображення проявляється як *властивість подразнення*, тобто як здатність організму у відповідь на дію (вплив) зовнішнього середовища видозмінюватися, щоб краще пристосуватися до впливу середовища, вижити і зберегти себе.

З цим пов'язані такі явища як мутація і спадковість.

На наступному етапі еволюції у більш розвинутих істот – риб, земноводних, ссавців – з'являється вже складна, розгалужена нервова система.

Нова спеціалізація та „розподіл обов’язків” приводять до того, що одні нервові клітини починають сприймати лише світовий вплив зовнішнього середовища, інші – звуковий, треті – механічний і т.д.

Особлива група клітин здійснює зв’язок між останніми і виконує особливі функції: передає нервові імпульси іншим органам, зберігає (запам’ятовує) інформацію про попередній вплив середовища, переробляє і видозмінює сигнали, одержані із зовнішнього середовища.

З цих особливих нервових клітин пізніше і виникає у вищих тварин особливий орган, керуючий всією діяльністю по відображенню і взаємодію із зовнішнім середовищем. Цей орган – мозок.

З виникненням нервової системи і мозку відображення піднімається на новий більш високий рівень.

6. Мозок – матеріальний орган психічної діяльності.

Нервова система і мозок – матеріальні.

В них відбуваються різноманітні фізичні та хімічні процеси: здійснюється обмін речовин, розповсюджуються біоелектричні імпульси тощо.

Результат взаємодії мозку із зовнішнім матеріальним світом називається *психікою* (від грець. *Psuchikos* – душевний, а сам процес функціонування психіки – психічною діяльністю).

Мислення і свідомість виступають вищим рівнем психіки і психічної діяльності. Вони властиві лише людині.

Тварини володіють лише зачатками, простими елементами або, точніше, здібностями, з яких в процесі тривалого розвитку виникло людське мислення.

Психіка вторинна по відношенню до матеріального фізичного світу, тоді, як він від неї не залежить і виступає первинним.

Психіка – це результат розвитку властивості відображення, що належить всій матерії, але сама психіка виробляється не всією матерією, а лише найбільш складною формою живої матерії – мозком.

Мозок *кота* приблизно в 500 разів легше його тіла. Мозок *лева* – приблизно в 150 разів, а мозок *людини* легше її тіла лише в 50-60 разів.

Це показує, що в житті вищих ссавців „питома вага” психічної діяльності, або психічних функцій, в порівнянні з іншими функціями організму, абсолютно різна.

Між психічною, розумовою або духовною діяльністю людини і вищих тварин існує принципова відмінність.

Людина здатна створювати речі, яких немає в природі, доводити математичні теореми, займатися мистецтвом і винахідництвом, літати в космос.

На все це не здатні тварини.

5. *Праця – основа свідомості.*

Мислення і свідомість людини якісно відрізняються від психічної діяльності тварин завдяки праці.

Справжній процес праці, завдяки якому наші далекі предки перетворилися в людину, був зав'язаний з виготовленням спеціальних знарядь, призначених саме для праці, а не з використанням предметів, які знаходили в природі в готовому вигляді.

Праця не тільки дозволяє перетворювати оточуючі людину речі, але й приводить до перетворення самої людини.

Мільярди разів повторюючи певні операції на протязі сотень тисяч років, люди удосконалювали свої органи, і передусім руки, а разом з ними розвивався і мозок людини.

Це відбувалось тому, що ті ж самі ділянки мозку, які керують роботою рук, регулюють і мову людини, являючись центрами її розумової діяльності.

Виділившись з природи, людина не тільки усвідомила свою протилежність дикій природі, але й усвідомила саму себе як особливу істоту, що володіє свідомістю і відрізняється завдяки цьому від інших живих істот.

Таким чином, виникнення свідомості і самосвідомості означало перехід до вищої форми відображення дійсності.

Цей перехід полягав у тому, що замість пасивного і навіть активного пристосування до природи людина навчилася на основі відображення і пізнання дійсності пристосовувати її до своїх потреб, перетворювати у відповідності до своїх намірів, створювати речі, яких немає в природі.

6. *Мова і мислення.*

Другим після праці чинником розвитку свідомості людини є мова.

Мова, за словами **К.Маркса**, є безпосередня дійсність думки.

Інакше кажучи, думка завжди висловлена мовою. І навпаки: мова – це форма вираження думки.

Мова – це особлива знакова система.

Будь-яка мова складається з різних слів, тобто умовних звукових знаків, що визначають різні речі та процеси, а також з правил граматики, яка дозволяє складати з слів речення. Саме речення є засобами вираження думки.

Хоча мислення і свідомість ідеальні, мова, яка висловлює їх, – матеріальна.

Усна чи письмова мова може бути сприйнята органами чуттів людини.

Виникнувши і розвинувшись в процесі колективної трудової діяльності, мова стала важливим засобом розвитку мислення.

З її допомогою здійснюється збереження, переробка і передача знань від людини до людини, від покоління до покоління.

Мова виникає в суспільстві, є суспільним явищем і виконує *дві важливі функції*: вираження свідомості і передачі інформації.

У вищих тварин є зачатки звукової сигналізації.

Кури видають кілька десятків звуків, що означають відчуття небезпеки, скликання курчат, сигнали про наявність чи відсутність їжі.

У таких високорозвинутих ссавців як дельфіни є вже сотні звукових сигналів. І все ж це не мова в повному розумінні слова.

Сигналізація тварин основана на відчуттях і елементарних уявленнях.

Академік **І.П.Павлов** назвав їх першою сигнальною системою. Така сигналізація не має правил комбінування.

Сигналізація тварин здатна виразити стільки одиниць інформації, скільки має окремих сигналів, тоді як будь-яка людська мова може передати і висловити необмежену кількість різноманітних знань.

Мова людини – це друга сигнальна система.

Вона виникла історично в процесі трудової та суспільної діяльності людей і стала важливим інструментом пізнання і перетворення оточуючого світу і самої людини.

Мовна діяльність є відмінною і характерною рисою людини.

Саме в процесі праці виникла потреба взаємного розуміння, обміну виробничим досвідом, потреба узгоджено виконувати команди, накопичувати і передавати життєво необхідну інформацію.

Праця та мова стали основними чинниками, що сприяли появі свідомості людини як вищої форми відображення дійсності.

Таким чином, можна сформулювати філософське поняття „свідомості”.

Свідомість – це вища, властива лише людині, форма відображення дійсності; вона являє собою сукупність психічних процесів, що відбуваються в мозку людини і беруть активну участь в осмисленні людиною об’єктивного світу і свого особистого буття; вона виникла в процесі трудової, суспільно-виробничої діяльності і нерозривно зв’язана з мовою, яка так само давня, як і свідомість.

9. Структура та функції свідомості.

Свідомість як внутрішній світ людини має складну структуру, котру традиційно досліджували філософія та психологія.

Структура свідомості є не чим іншим як єдністю її властивостей та похідних від них (чи результативних) форм прояву.

Структуру свідомості можна унаочнити в таких складових:

- за рівнями свідомість функціонує в єдності самосвідомості, свідомого та несвідомого (підсвідомого);
- за складовими власне свідомість складається із мислення, емоцій (почуттів) та волі.

Розглядаючи структуру свідомості, ми повинні розуміти певну умовність та відносність будь-яких її внутрішніх поділів.

Структура свідомості засвідчує, що свідомість не тотожна психіці.

Поняття «психіка людини» ширше порівняно з поняттям «свідомість».

Психіка людини вбирає у себе як свідоме, так і несвідоме та підсвідоме.

Підсвідоме – це те, що пройшло через свідомість, але вийшло на рівень психічного автоматизму.

Несвідоме – це інстинкти, сновидіння, гіпнотичні стани та ін.

Тобто значна частина людських реакцій, дій і т.п. відбувається на інстинктивному або автоматичному рівні, не стає предметом усвідомлення, не освітлена променями розуму.

Свідоме і несвідоме перебувають у постійній взаємодії.

Психічні процеси стають предметом свідомого становлення людини, що їх вона контролює і спрямовує.

Вищим рівнем свідомості є самосвідомість.

Самосвідомість – це здатність людини робити об'єктом розгляду свою власну свідомість.

На рівні самосвідомості людина здійснює самооцінку та самоконтроль, проводить аналіз своїх знань, думок, ідеалів, мотивів, вчинків і т.д.

Самосвідомість є обов'язковим елементом свідомості.

В основі самосвідомості лежить *рефлексія* – специфічний спосіб мислення, що його можна назвати «подвійним баченням», тобто це розуміння самого розуміння, мислення самого мислення, сприйняття своїх внутрішніх станів, знань, уявлень, цінностей і, відповідно, умова конструктивної діяльності свідомості.

Дійові можливості свідомості виявляються в її функціях, єдність яких, зрештою, і забезпечує людині особливий спосіб буття.

Основними функціями свідомості є: інформативна, пізнавальна, творча, оціночна, сенсотворча, організаційно-волева, контрольно-регулятивна, самовиховна.

У скороченому, проте сфокусованому варіанті виділяють три основні функції свідомості: *пізнавальну, самосвідомості та творчу*.

І дійсно, в них знаходять своє виявлення всі основні можливості свідомості.

Свідомість буває не тільки індивідуальна, але й суспільна та групова.

Суспільна, або соціальна, свідомість включає в себе психологію та ідеологію суспільства і має такі форми: правова, політична, моральна, релігійна, філософська, наукова, художня (естетична), економічна, історична та ін.

Розділ 2.

1. Матеріальна єдність світу.

Розглядаючи розвиток і зміни картини світу і спираючись на визначення матерії, можна сформулювати важливий світоглядський та методологічний висновок: *світу властива єдність*.

Перед усім це означає, що всі речі, які оточують нас, мають єдину фізико-хімічну побудову.

Християнський світогляд також стверджує, що світу властива єдність, але бачить єдність світу в тому, що він створений Богом по єдиному незбагненному людиною божому замислу.

В дійсності ж *справжня єдність світу полягає в його матеріальності*.

З цього витікає, що єдиний об'єктивний світ є взаємозв'язане ціле, яке розвивається за своїми власними законами.

Проте єдність світу не зводиться лише до єдності його фізико-хімічної побудови. Жива природа не зводиться просто і однозначно до молекул, атомів, елементарних частин. Тим більше не можна звести до них суспільне життя та його носія – людину.

Єдність світу полягає в тому, що буття постійно розвивається, ускладнюється, причому кожний рівень розвитку надбудовується над попереднім, виростає з нього і разом з ним створює щось принципово нове, чого не існувало раніше.

Саме цей процес дає змогу прослідкувати єдність світу на всіх стадіях його розвитку та ускладнення – від фізичних частин до живих організмів і людини.

Дослідження цієї єдності, поглиблений аналіз закономірностей, що лежать в її основі – одне з найважливіших специфічних завдань філософії.

2. Категорії діалектики.

Система, структура, елемент.

Говорячи, що матеріальний світ знаходиться в єдності, ми маємо на увазі те, що всі його частини (від неживих речей до живих істот) так чи інакше пов'язані. Цей зв'язок простежується через системи, структури, елементи. Дамо їм визначення.

Все, що між собою певним чином пов'язано і підпорядковано відповідним законам, називається *системою*.

Між частинами, підсистемами даної системи можуть існувати різноманітні відносини, зв'язки і взаємодії.

Схожі, однотипні, стійкі відносини, зв'язки та взаємодії, що існують в системах, називаються *структурами*.

Існують багатоструктурні системи. Наприклад, в організмі ссавців є органи травлення, органи дихання, органи руху, нервові та інші.

Останньою клітиною кожної системи, яку вже не можна поділити, є *елемент*. В кожній системі існують свої елементи.

Важливо зрозуміти, що явище, яке ми розглядали як елемент, тобто як щось неподільне в одній системі, при іншому переході саме може виявитися складною системою, що має свої елементи.

Так, верстат – елемент заводської системи виробництва, а деталь – елемент самого верстата як складної технічної системи його конструкції.

Інший приклад. Людина – елемент суспільної системи. Одночасно сама людина – складна органічна система.

Поняття „система”, „структура”, „елемент” дуже широкі та універсальні. Це дозволяє віднести їх до числа важливих загальнонаукових понять та філософських категорій.

Матеріальний світ в цілому являє собою величезну надскладну систему, що знаходиться в постійній зміні, русі, розвитку, який підпорядкований загальним об’єктивним законам.

Саме їх і вивчає філософія, оскільки вона виступає єдиною наукою, яка розглядає систему всесвітніх зв’язків і відношення людини до світу в цілому.

Інші науки вивчають окремі підсистеми світу, наприклад, зоряні туманності, живу природу, геологію тощо. Але для того, щоб виявити взаємозв’язок цих підсистем між собою і визначити їх місце в світовій системі, ці науки повинні спиратися на філософське знання про світ, про матерію та її закони.

Необхідність та випадковість.

Уявимо собі як розлітається насіння кульбаби від пориву вітру.

Місце, куди впаде насіння – випадковість, а от розліт насіння кульбаби – необхідна умова існування цієї рослини.

В оточуючому нас світі ми легко знаходимо короточасні, неміцні, зовнішні, нестійкі, швидко зникаючі зв’язки і взаємодії, без яких дане явище може існувати і розвиватися. Їх називають *випадковими*.

Проте існують в кожній системі, в кожному явищі зв’язки, взаємодії та відносини, елементи і підсистеми, без яких це явище не може існувати і розвиватися.

Їх називають *необхідними*.

Поняття „необхідність” і „випадковість” – важливі категорії діалектичного матеріалізму.

Випадковість так само об’єктивна, як і необхідність.

В процесі розвитку і руху матерії необхідність і випадковість можуть переходити одне в одне, неначе мінятися місцями.

Те, що випадкове в одному відношенні і в одній системі може стати необхідністю в іншому відношенні та в іншій системі.

Діалектика необхідного і випадкового відіграє величезну роль в розвитку суспільства.

Люди по-різному ставляться до необхідності і випадковості в повсякденному житті.

Той, хто заперечує будь-яку роль випадковості в розвитку природи і суспільства, називається *фаталістом* (лат. *fatale* – роковий).

Той же, хто, навпаки, заперечує будь-яку необхідність і визнає, що світ є царством випадковостей, хаосу, називається *індетерміністом*. (Від лат. *in* – ні; *determinare* – визначати).

Фаталізм та *індетермінізм* спрощено і невірно відображають об'єктивну дійсність. Обидва вони несумісні з діалектичним матеріалізмом, який визнає, що необхідність і випадковість існують об'єктивно.

Закони об'єктивного світу.

З'ясувавши, що таке необхідність і випадковість, ми можемо перейти до розгляду філософської категорії „закон” і поняття „закономірності”.

Закони об'єктивного світу – це стійкі необхідні, внутрішні зв'язки і взаємодії між різними явищами і процесами матеріального світу.

Такі зв'язки існують як в природі, так і в суспільстві.

Наприклад, існує зв'язок між стисненням газу і підвищенням його температури при цьому. Експериментально вдалось довести цю внутрішню залежність. Це є об'єктивний закон даної фізичної системи.

Другий приклад: К.Маркс і Ф.Енгельс показали, що класова боротьба – об'єктивний закон класового суспільства. Вона являється необхідним і закономірним наслідком експлуатації та стільки ж необхідною умовою дальшого розвитку суспільства.

Таким чином, закони об'єктивно властиві матеріальним системам як в природі, так і в суспільстві. Вони властиві також і мисленню.

Внаслідок того, що закони природи, суспільства і мислення *об'єктивні*, вони мають спільні, схожі риси.

Те спільне, що властиве цим законам, і вивчає філософія.

З сказаного ми робимо висновок, що, бажаючи орієнтуватися в оточуючому нас світі, ми перед усім повинні прагнути під зовнішніми, випадковими зв'язками шукати необхідне, стійке, постійне, тобто закономірні зв'язки відповідної системи.

Поняття „закону” є однією з сходинок пізнання людиною єдності та зв'язку, взаємозалежності та цілісності світового процесу.

Визнання об'єктивних законів не означає визнання пасивності людини перед природою. Пізнавши закони, вивчивши умови, в яких вони діють, люди можуть змінювати ці умови. До того ж люди здатні протидіяти одним законам, а точніше, їх наслідкам, спираючись на інші закони.

Форма і зміст.

Об'єктивний світ знаходиться в безперервному русі. Цей рух відбувається в різних формах і має свій зміст. Що ж таке „форма” і „зміст”?

Оточуючі нас предмети і явища складні. Вони складаються з величезної кількості частин і елементів, між якими існують стійкі зв'язки, відносини і взаємодії, що називаються *структурами*.

Структури мають немов би внутрішню і зовнішню сторони. Зовнішня сторона структури називається її *формою*, а внутрішня разом з усіма елементами і процесами, що містяться в ній, називається *змістом*.

Звідси висновок, що форма і зміст кожного явища тісно зв'язані, хоч і не співпадають одне з одним. Форма завжди змістовна, а зміст – оформлений.

Через форму ми пізнаємо зміст. Вивчивши зміст і зрозумівши закони, йому властиві, ми можемо точніше пояснити і форму.

Зміст – визначальна сторона кожного явища або процесу.

Розвиваючись в рамках старої форми, новий зміст рано чи пізно приходить у протиріччя з нею і підготовляє заміну старої форми новою.

Діалектика форми і змісту, тобто їх взаємодія і взаємні перетворення, мають важливе значення для пізнання суспільних явищ.

Причина і наслідок.

Всі явища, події або процеси в природі, суспільстві чи мисленні викликаються або обумовлюються іншими явищами, подіями, процесами, тобто більше або менше вираженими причинами.

Явище (процес, подія) називається *причиною* іншого явища (процесу, події), якщо:

а) перше передуює другому в часі;

б) перше виступає необхідним чинником виникнення, зміни або розвитку другого.

Іншими словами, перше породжує, викликає друге.

Причина і наслідок існують об'єктивно.

Відносини між ними називають причинно-наслідковим зв'язком. Кожне явище має свою причину. І навпаки, кожна зміна в матеріальному світі викликає той чи інший наслідок.

Категорії „причина” і „наслідок” тісно зв'язані з категорією „умови”.

Умови – це сукупність різних матеріальних явищ і процесів, без яких дана причина не може викликати даних наслідок.

Разом з тим умови не відіграють активної, вирішальної ролі у виникненні даного наслідку. Але роль їх значна. Одна і та ж дія в різних умовах приводить до різних наслідків.

З іншої сторони, один і той же наслідок може бути викликаний різними причинами.

3. Діалектика – вчення про розвиток.

Найважливішою формою руху матерії є *розвиток*, і оскільки він має місце і в зовнішньому об'єктивному світі, і в світі суб'єктивної людської діяльності, вивчення його найбільш загальних закономірностей складає завдання філософії.

Відповідь на питання, що таке розвиток і які його найбільш загальні закономірності, дає особлива філософська теорія, що має назву „діалектика”.

Замислюючись над змінами в духовному та матеріальному житті, ми помічаємо, що скрізь постійно з'являється щось нове, незвичне, таке, що вимагає від нас певної підготовки, швидкості реакції, передбачення наслідків тощо.

Виникає питання, чи являє собою процес появи нового закономірну рису природи, суспільства і мислення, чи ця новизна обманна, ілюзорна? Чи можемо ми передбачити появу нового і керувати відповідними процесами?

Процес появи нового – характерна риса особливої форми руху або змінності, що називається *розвитком*.

Різні форми розвитку давно привертали увагу людей поряд з уявленнями про хаотичність, незмінність або вічну повторюваність явищ і процесів. З часом були знайдені вагомі докази того, що розвиток існує об'єктивно.

Різні науки показали, що розвиваються Всесвіт, Сонячна система, Земля, живі організми, суспільство, нарешті, сама людина, її світогляд.

Але жодна з наукових дисциплін не розглядає розвиток в його загальності. Розгляд „*розвитку*” як загальної універсальної категорії, яка відображує одну з найважливіших особливостей всіх форм руху, складає завдання філософії, а точніше, особливого філософського вчення, або теорії, що називається діалектикою.

4. Категорія „розвитку”.

Як і будь-яка справді наукова теорія, діалектика повинна сформулювати свої основні закони і визначити свої основні наукові поняття і категорії.

Однією з найважливіших таких категорій є категорія „*розвитку*”.

Зрозуміло, що розвиток в живій природі відрізняється від розвитку космологічного, який містить в собі зміни у Всесвіті. Так само розвиток окремої людини відрізняється від розвитку суспільства в цілому.

Не дивлячись на ці відмінності, люди вміють якимось чином відрізнити процеси і явища, що розвиваються (навіть в будь-якій формі) від тих, що не розвиваються.

Риси і особливості, що характерні для будь-якої форми і виду розвитку, охоплюються і відображаються саме філософською категорією „розвитку”.

По мірі того як поглиблюються і поповнюються наші знання відносно законів діалектики, і наше розуміння розвитку стає більш складним і глибоким.

Але для того, щоб почати обговорення основних законів діалектики, нам необхідно мати якесь попереднє розуміння розвитку.

Воно виділяє і фіксує особливості розвитку, що відрізняють його від усіх інших форм руху і змін, які відбуваються у світі.

Ці основні риси і особливості всякого розвитку вбачаються у наступному:

1. В процесі розвитку, на відміну від інших форм руху, з'являється щось таке, чого не існувало раніше.
2. Процес розвитку незворотний.
3. Кожний конкретний процес розвитку має свої власні джерела і властиву йому форму.
4. Розвиток має напрямок у часі: від минулого через теперішнє до майбутнього.
5. Кожний момент або етап цього процесу розвитку обумовлений попереднім становищем і в свою чергу обумовлює наступне становище.

Перелічені ознаки розвитку, баченого в узагальненій формі, утворюють зміст філософської категорії „розвитку”.

Саме ця категорія лежить в основі діалектичної концепції розвитку, тобто розробленого, аргументованого філософського вчення, що спирається на досягнення науки.

Це вчення протистоїть метафізичній концепції, яка розглядає розвиток спрощено, зводячи його до простих видів і типів руху.

5. Принцип розвитку і принцип системності.

Твердження про те, що розвиток є особливий вид руху, який регулюється об'єктивними законами і властивий природі, суспільству і мисленню, утворює *принцип розвитку*.

Твердження про те, що світ в цілому являє собою єдине зв'язане ціле, тобто особливу систему, що охоплює як природу, так і людину, і що найважливіші явища і процеси, з якими стикається людина в теоретичній та практичній діяльності, також являють собою різноманітні системи, утворює *принцип системності*.

Діалектика доводить, що обидва ці принципи тісно зв'язані.

Більш того, філософське вчення про розвиток не може бути повним без розуміння того, що „розвиток” – це категорія, яка застосовується до систем особливого типу.

Всі відомі нам системи можна розбити на три типи.

До першого відносяться стабільні системи.

Тривалий час склад елементів і підсистем в них залишається постійним. Зв'язки не змінюються. Наприклад, будинок з постійним переліком поверхів, кімнат, дверей, вікон...

Другий тип утворюють функціональні системи.

Кількість і склад їх елементів і підсистем, як правило, залишається постійним, але разом з тим вони змінюють своє положення у просторі. Їх дія циклічна. (Наприклад, годинник).

Третій тип – це динамічні системи, що розвиваються.

Їх відмінна риса в тому, що в певному часовому інтервалі в них з'являються і зникають окремі елементи, підсистеми, зв'язки, відносини і взаємодії, але при цьому зберігаються основні, найбільш важливі зв'язки та взаємодії, завдяки яким динамічна система якийсь певний час залишається самою собою.

Саме такі системи цікаві з точки зору діалектики.

До них відносяться: наш Всесвіт, суспільство, трудовий колектив, окрема людина, тварина, рослина і т.д.

Складні динамічні системи містять в собі велику кількість різноманітних підсистем. Одні з них ускладнюються, перетворюються, збільшують кількість елементів і підсистем, тобто прогресують.

Інші стають простішими, регресують.

Поняття „прогресу” і „регресу” визначають особливі властивості динамічних систем в цілому або їх окремих підсистем. Вони відображують зміни рівня складності системи, функцій, які нею виконуються, значення параметрів, що вимірюються тощо.

Розуміння глибокого зв'язку принципу розвитку та принципу системності являється безперечним досягненням матеріалістичної діалектики.

6. Закон єдності та боротьби протилежностей.

Якщо невідповідність між взаємозв'язаними сторонами або підсистемами даного явища (процесу) несуттєва, незначна, то говорять про їх *різницю*. Якщо ж невідповідність суттєва, значна, досягає межі, то ці сторони і підсистеми визнаються *протилежними*.

Відносини між протилежностями, протилежними частинами, властивостями, підсистемами називаються *протиріччями*.

Визнання того, що між протилежностями всередині кожного даного явища і процесу існують одночасно єдність, взаємозв'язок і протиріччя, є найважливішим положенням матеріалістичної діалектики, ключем до розуміння сутності будь-якого процесу розвитку.

Виходячи з цього положення, сформулюємо один з найважливіших законів діалектики – *закон єдності та боротьби протилежностей*.

Його можна назвати *суттю, ядром діалектики* тому, що він дає відповідь на питання про джерела розвитку.

Цей закон твердить:

1. Будь-яке явище в природі, суспільстві та мисленні містить в собі протилежні сторони, властивості, характеристики, підсистеми та елементи, що знаходяться в необхідному взаємному зв'язку, або взаємодії, тобто в *єдності*.
2. Між протилежностями, що знаходяться в єдності, існують відносини *діалектичного протиріччя*.
3. Джерелом всякого руху і особливо розвитку являється виникнення, наростання та розв'язання внутрішніх протиріч. *Розв'язання протиріч – головна причина розвитку*.
4. В процесі розвитку відбувається діалектичний перехід одних протилежностей в інші. Відбувається зіткнення, взаємодія і взаємопроникнення протилежностей.
5. Внаслідок боротьби протилежностей, їх взаємоперетворення і взаємних переходів, розв'язання протиріч виникають нові незворотні явища, процеси, властивості або характеристики, які не існували раніше.

Закон єдності та боротьби протилежностей носить загальний, універсальний характер.

7. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін.

Кожне явище і кожний процес мають свою форму і зміст.

Зміст розвитку, його джерело утворює боротьба основних внутрішніх протилежностей і розв'язання існуючих між ними протиріч.

Викликані цим зміни бувають поступовими, безперервними або переривистими, стрибкоподібними.

Зв'язок між двома типами змін і визначає *форму будь-якого процесу розвитку*, тобто взаємозв'язок безперервного, поступового і переривистого, стрибкоподібного в усіх його проявах в природі, суспільстві та мисленні.

Завдання в тому, щоб знайти і сформулювати об'єктивний закон, який визначає форму будь-якого розвитку.

Стикаючись з різними речами та явищами, люди навчилися відрізняти їх між собою, ототожнювати або протиставляти їх.

Це можливо тому, що різні явища або речі мають певну стійкість.

Такою стійкістю володіють *якість і кількість*.

Дано визначення цим філософським категоріям.

Сукупність основних елементів, зв'язків і відносин, які забезпечують в певному проміжку часу стійкість та існування даної системи, її тотожність самій собі і разом з тим відрізняють її від інших систем, визначається категорією „*якість*”.

Окремі прояви якості називаються *властивостями*, тому часто говорять, що якість – це стійка сукупність певних властивостей.

Так, наприклад, цукор – це певна якість, а білий колір, солодкий смак, здатність розчинятися в рідині – його окремі властивості.

Всі явища і процеси з часом зазнають зміни.

Ті зв'язки і відносини, зміни яких в певних межах змінюють окремі властивості та характеристики даної системи, але не порушують її якісної виразності, називаються *кількісними*, а філософська категорія, що їх відображує, – „*кількістю*”.

За „*певними межами*” кількісні зміни приводять до розриву якісних зв'язків і відносин. Такі межі називають „*мірою*”.

А такий розрив старих якісних зв'язків і відносин, руйнування або заміна даних елементів і підсистем новими називається „*стрибком*”.

Визначивши названі категорії, ми можемо сформулювати закон діалектики, який визначає загальну форму розвитку.

Він називається *законом взаємного переходу кількісних та якісних змін*.

Цей закон можна сформулювати у вигляді таких положень:

1. Кожне явище або процес являють собою єдність кількості та якості.

Іншими словами, вони володіють характерною лише для них якісною та кількісною виразністю.

2. Кількісні зміни відбуваються поступово, плавно, безперервно до певної межі („*міри*”). В межах даної міри вони не викликають змін даної якості.

Кількісні зміни, як правило, зворотні. Вони характеризуються величиною, ступенем інтенсивності, можуть бути виміряні та визначені певним числом за допомогою відповідних одиниць виміру.

3. При переході міри, властивої даному об'єкту (системі), кількісні зміни викликають корінні якісні зміни, які приводять до утворення нової якості.

4. Якісні зміни здійснюються у *формі стрибка*, перерви поступовості. При цьому стрибок не обов'язково відбувається у формі миттєвого вибуху. Він може тривати більш або менш значний проміжок часу.

5. Нова якість, що виникла внаслідок стрибка, характеризується новими якісними властивостями або параметрами, а також новою мірою єдності кількості та якості.

6. Джерелом переходу кількісних змін в якісні та якісних змін в кількісні виступає єдність і боротьба протилежностей, зростання та розв'язання протиріч.

8. Закон заперечення заперечення.

Розвиток як особливий вид руху характеризується не тільки внутрішніми *джерелами* і *формою*, але й *напрямком*.

Діалектична концепція розвитку краще всього ілюструється рухом по *вертикальній спіралі*.

Розвитку властивий *спіралевидний характер*: в ньому завжди міститься щось нове і разом з тим присутнє немов би повернення до старого.

Перш ніж сформулювати особливий закон, який визначає напрямок будь-якого процесу розвитку, ознайомимося з рядом нових категорій.

Найважливішими поняттями, які характеризують єдність двох протилежностей, появу нового і збереження певних властивостей та характеристик старого, являються „*діалектичне заперечення*” та „*діалектичне прийняття*”.

К.Маркс писав: „... не може бути розвитку, який би не заперечував попередніх форм існування”.

Діалектичне заперечення – це процес, при якому стара якість не піддається повному знищенню, а найбільш цінне, істотне, здатне забезпечити подальший розвиток даного явища зберігається, утримується і входить до складу нової якості.

Таким чином, діалектичне заперечення здійснюється в процесі якісного переходу.

Кожний новий перехід з одного якісного стану в інший являє собою діалектичне заперечення попереднього етапу, при якому все цінне, життєздатне зберігається, утримується і в переробленому вигляді включається в нову якість.

Таке збереження або утримання називається *діалектичним прийняттям*.

Сформулюємо тепер основні положення діалектичного закону, який визначає *напрямок розвитку* в природі, суспільстві та мисленні.

Його прийнято називати *законом заперечення заперечення* (за традицією, що веде до **Г.Гегеля**).

Основні положення цього закону:

1. В процесі розвитку постійно виникає нове, яке не існувало раніше і виступає як діалектичне заперечення старого.
2. В процесі заперечення все цінне, життєздатне, зберігається і в переробленому вигляді включається в нове. Лише окрема частина старого, що віджила своє і перешкоджає розвитку, піддається знищенню.
3. Розвиток містить в собі моменти деякого повернення і повторення вже пройдених етапів, але на новому, більш високому рівні і тому має не круговий або прямолінійний, а спіралевидний характер.
4. В процесі розвитку при переході від старого до нового об'єктивно існують прогресивні та регресивні тенденції.

В залежності від того, яка з цих тенденцій, що знаходяться в діалектичному взаємозв'язку, являється переважною, визначається прогресивний або регресивний тип змін даного явища в цілому.

Основні закони діалектики дають вичерпні знання про джерела, форму і напрямок розвитку, і цим визначається їх внутрішня єдність.

9. Поняття „еволюції” та „революції”.

В основі різноманітних недіалектичних поглядів на процес розвитку лежить однобоке метафізичне розуміння кількісних та якісних змін в процесі розвитку.

Так, одна точка зору (*катастрофізм*) не бачить, що корінні якісні зміни підготовлені та викликані поступовими кількісними змінами.

Друга точка зору (*еволюціонізм*) зводить весь розвиток лише до кількісних змін, заперечує значення якісних перетворень і тому не здатна пояснити, звідкіля з'являються нові явища в суспільному житті.

Правильне розуміння розвитку полягає в тому, щоб знайти і вивчити справжній взаємозв'язок між цими двома типами змін.

Матеріалістична діалектика, спираючись на досвід історичного розвитку, і в повній відповідності з даними сучасної науки твердить, що поступові кількісні зміни будь-якого явища або процесу при переході через певну міру закономірно і необхідно приводять до корінних якісних змін, внаслідок чого і виникає нова якість, нове явище або процес.

Іншими словами, будь-яка еволюція рано чи пізно створює умови для революції.

В свою чергу революційний процес, що завершився, створює чинники для еволюційного розвитку, який відбувається на новій якісній основі.